

Řeknete-li někomu, že se teoreticky zabýváte problematikou volného času, většinou zjistíte, že se na vás bude dívat jako na člověka ne zcela normálního. Jak se lze zabývat něčím, co prostě není. Většina lidí trpí naprostým nedostatkem volného času.

Společnost, věda, technika pronikají do soukromého života člověka a činí si značné nároky na jeho čas. Vezmeme jen otázku vzdělání. Jestliže dříve s ukončením školy dovršoval člověk zároveň i své vzdělání, pak dnes, především v souvislosti se stoupajícími nároky vědeckotechnické revoluce, se stává vzdělání procesem stále neukončeným.

Moderní technika poskytuje nejrozmanitější možnosti a prostředky k zábavě i rozptýlení, po nichž ještě na začátku našeho století nebylo téměř potuchy. Můžeme jít do kina, či poslouchat rádio, sednout si k televizi, nebo si vyjet na motorce. To vše ale vyžaduje „čas“.

Právě tak výsledky vědy, které zpopularizovány vstupují do denního života, útočí na naše časové možnosti. Chceme být fyzicky zdraví, což předpokládá denní pravidelnou hygienu a sport, správnou skladbu výživy.

Uspokojit všechny nároky, které si člověk pod těmito vnějšími vlivy vytváří, nelze mimo jiné také proto, že nestačíme je časově zvládnout. S časem je to tak trochu jako s penězi — neustále máme pocit, že bychom oběho potřebovali více. Každodenní zkušenost vymezuje tedy náš problém spíše negativně, aniž mu touto negací ubírá cokoliv na významu.

Přitom je zajímavé, že tato psychóza nedostatku času trápí člověka v době, kdy v relaci k minulosti má volného času nepochybně více — což platí ovšem především o zemích průmyslově vyspělých.

Jestliže zhruba před sto lety pracovní

doba se pohybovala v rozmezí 93–60 hodin týdně, pak dnes kolísá mezi 48–40 hodinami z celkového počtu 168 hodin, které týden má.

Čas nabývá nové kvality ve vztahu k člověku — už neplatí pouze „Čas jsou peníze“, ono okřídlené rčení, v němž vzdává kapitalismus po svém hold času.

Je ceněn nejen čas, v němž člověk produkuje výrobní hodnoty, ale do popředí pozornosti se dere i „soukromý“ čas. Tato sféra se rozšiřuje, nabývá na významu a podstatně začíná zasahovat nejen do procesu vytváření individua, ale i do vývoje celé společnosti. V této souvislosti vznikají zcela nové problémy, např. masové kultury a s ní souvisejících masových prostředků zábavy a výchovy lidí — televize, rozhlas, tisk, film, přesuny ve struktuře zaměstnání obyvatelstva, kdy stále více lidí obsluhuje „volný čas“ ať již přímo či nepřímou apod.

Pochopitelně, že se stává tato problematika i předmětem pozornosti vědeckého zkoumání — donedávna převážně na Západě, v současné době však i v zemích socialismu. V posledních deseti letech začala se buržoazní sociologie velmi intenzivně zajímat o dobu mimopracovní, zejména o volný čas. Vzniklo samostatné odvětví sociologie volného času, pěstované zejména ve Francii, USA, západním Německu. Důvodů je mnoho. V mimopracovní době se pracovní síla regeneruje, a to „jak“ se obráží zpětně i v pracovním procesu. Nejen to. Sféra volného času si vynutila vznik a rozvoj tzv. „kulturního průmyslu“, jenž obsluhuje člověka v době volna, má mu poskytnout osvěžení, zážitky i poznatky. Kulturní průmysl sám je ale vlastně novým odvětvím průmyslu a novou, nikoliv nepatrnou možností realizace zisku.¹

Další stimul, který vede k tomu, že se

¹ Jak konstatuje západoněmecký sociolog Blücher, chápou ekonomický a finanční význam sféry volného času i národohospodářští pracovníci a sami podnikatelé, zatímco před 10 lety tato prob-

lematika postupně pronikala do sociologických studií, aniž její finanční (a politický) ekvivalent byl plně exploatován. Vigo Graf von Blücher: *Freizeit in der industriellen Gesellschaft*, Stuttgart 1956.

otázky volného času posunují do centra pozornosti buržoazní sociologie, jsou i tendence vývoje. Moderní technika, vyvíjející se směrem k automatizaci, znamenající ohromné zvýšení produktivity práce, vytváří možnosti dalšího zkracování pracovní doby. Norbert Wiener hovoří o společnosti budoucnosti jako o „Freizeitgesellschaft“. Automatizace výroby, na jejímž prahu dnes stojíme, otvírá sféře volného času nedozírné možnosti. Zda a jak budou realizovány, to už je ovšem otázka nejen rozvoje techniky samé, ale i společenských poměrů, v nichž se rozvíjí. To v rámci svého pohledu na společnost naznačuje i Wiener v knize *Kybernetika a společnost*: „Nová průmyslová revoluce je tedy dvousečnou zbraní. Může být využita pro blaho lidstva, jestliže ovšem lidstvo zůstane na živu dosti dlouho, aby se dočkalo epochy, v níž bude takové dobrodiní možné. Lze ji také zneužít ke zničení lidstva, a nebudeme-li jí využívat s rozvahou, může zajít tímto směrem velmi daleko.“²

Nicméně však sám tento proces rozvoje moderní techniky směrem k automatizaci posunuje (spolu s ostatními dříve uvedenými momenty) problematiku volného času do centra pozornosti. Řada západních filosofů a sociologů studuje toto téma, ať už jako samostatný problém (Blücher, Toti, Dumazedier, Morin)³ či jako významnou součást problematiky industriální společnosti, života mladé generace apod. (např. Helmuth Schelsky, David Riesman, Carl Schmidt, Georges Friedmann, v poslední své knize i marxistický estetik Ernst Fischer).

Jestliže teoretici Západu považují otázky volného času, struktury denního života masového člověka apod. nejen za pozoruhodné, ale přímo za otázky, jež řadí do okruhu centrálních společenských problémů naší doby, o co bytostněji by měly vzrušovat nás, naši společnost, jež ve svých cílech zdaleka nesleduje pouze zvyšování

životní úrovně, včetně rozšiřování sféry volného času v rozmezí běžných představ, vytvořených minulostí i současným životem. Vždyť nám jde o radikální proměny ve sféře pracovní činnosti samé, o její přeměnu ve svobodnou tvůrčí a lidskou bytost rozvíjející práci, jež ve svých důsledcích povede i k radikálním strukturálním proměnám v individuálním životě člověka po práci, v jeho životním stylu, potřebách a nárocích. Marx v Německé ideologii zdůrazňuje tento významný rys komunistické revoluce... „ve všech dosavadních revolucích zůstal vždy nedotčen způsob činnosti, šlo v nich jen o jiné rozvržení této činnosti, o nové rozdělení práce mezi jiné osoby, kdežto komunistická revoluce je namířena proti dosavadnímu způsobu činnosti, odstraňuje práci...“⁴

Odstraňuje nikoli práci vůbec, ale práci jednotvárnou, ubíjející, zotročující, jež poznává člověka nejen po oněch několika hodin pracovního procesu, ale poznamenává celý jeho život, každou volnou chvíli. Zároveň s proměnou práce v činnost tvůrčí⁵ zmizí i ony striktní hranice mezi prací, která je pocíťována jako doba omezení, nutnosti a dobou volna, která je spíše prožívána jako doba svobody od přinucení práce.⁶

Z teoretiků socialistických zemí se věnuje této problematice zejména akademik S. G. Strumilin, který již ve dvacátých letech zorganizoval v SSSR průzkum časového rozvrhu dne dělnické rodiny v řadě průmyslových center, jehož výsledky shrnuje ve velmi zajímavé knize Rabočij byt v cifrach, jež vyšla v r. 1926. V období stagnace společenských věd nevěnovala se této problematice pozornost. Ožila teprve s novými průzkumy organizovanými od r. 1958 v SSSR. První iniciativu vyvinul Institut ekonomiky a průmyslové výroby v sibiřském oddělení AV SSSR pod vedením člena korespondenta AV G. A. Pruděnského. Obdobné výzkumy probíhají ze-

² Norbert Wiener, *Kybernetika a společnost*, 1963, str. 153.

³ Blücher, cit. dílo.

Toti, *Il tempo libero*, Roma.
Dumazedier, *Vers une civilisation du loisir*, Paris 1962.

Morin, *L' esprit du temps*, Paris 1962.

⁴ K. Marx-B. Engels, *Spisy* sv. 3, str. 82, Praha 1958.

⁵ Zde několika slovy naznačujeme proces, který je nejen nesmírně složitý s celou řadou otevřených problémů, ale je také jistě procesem reprezentujícím i časově nesmírně dlouhé období, na

jehož počátku stojíme. Jeho zachycení, analýza je práce jak pro filosofy, sociology, ekonomy, tak pro spisovatele science-fiction, kteří mohou vystoupit na území, kam si věda už nebo ještě nemůže troufnout.

⁶ V tomto smyslu snad možno chápat často citované heslo, že práce se stane v komunismu první potřebou člověka – ano, ale nikoliv jako pouhý výraz stále stoupajícího uvědomění, morálního růstu člověka, nýbrž především proto, že se promění práce sama, že tomu, aby se stala první potřebou, předchází ono Marxem naznačené zrušení práce.

jména v Polsku; zájem o tyto problémy proniká dnes s velkou intenzitou i k nám. Zdaleka se jim však nedostává takové pozornosti, jakou by si zasloužily a jakou jim věnuje západní literatura.

Vždyť ale právě tato problematika je přímo vlastní socialistické společnosti, neboť jenom ona je schopna vytvořit podmínky, jež umožňují radikální řešení problémů spojených s okruhem otázek práce a volného času. Je však třeba tyto stránky budování nové společnosti rozpracovat daleko intenzivněji a rozvinout celý jejich humanistický patos v polemice s omezenými běžnými představami o komunistické společnosti.

Volný čas patří v dnešním světě mezi ty společenské jevy, jež svědčí o určité analogii ve vývoji technicky vyspělých zemí kapitalismu i socialismu. Tento fakt nelze opominout ani při teoretickém zpracování dané problematiky. Nutným hlediskem musí být metoda komparace, která povede k odhalení jak obdob, tak odlišností na obou stranách a umožní vidět celý problém ve světových dimenzích.

Již první komparativní anketa o volném čase, uspořádaná J. Dumazedierem v šesti evropských městech,⁷ naznačuje řadu velmi zajímavých konvergentních momentů mezi světem socialismu a kapitalismu.

Bylo by jistě rozumné a nanejvýše potřebné zúčastnit se podobné mezinárodní akce a v této zcela konkrétní a svou povahou velmi užitečné a progresivní spolupráci rozšiřovat pozice marxismu.

I v takové dílčí otázce, jako představuje problematika volného času ve vztahu k celkovému vývoji společnosti, projevuje se základní rys soudobého světa jako *rozporné jednoty*.

Jestliže mnozí mohou namítnout, že jde o konstatování téměř banální pravdy, pak je třeba dodat, že *konsekvence* plynoucí z akceptování této „banální“ myšlenky jsou neustále sporné a jsou předmětem střetávání mezi dogmatismem a marxismem.

Vymezení pojmu „volný čas“

Co chápeme pod pojmem „volný čas“?

Jak bývá osudem běžně používaných pojmů, lidé se v názorech na jejich smysl velmi různí. Tak je tomu i s pojmem volný čas, který nebývá ani u našich teoretiků, ani v západní sociologické literatuře používán vždy stejně.

Jednota existuje v tom, že nelze ztotožňovat dobu mimopracovní a volný čas (což běžné povědomí někdy dělá). Když opustíme pracoviště, musíme se nějak dostat domů (či naopak do práce), opatřit domácnost (nákupy, jídlo, úklid, praní atd.), postarat se o děti a konečně se také umýt a vyspat.

Tedy především můžeme vymežit pojem volný čas negativně tím, že vyřadíme tu činnost, která sem nepatří. Mimopracovní doba se rozpadá do několika denně se opakujících sfér činnosti:

- a) *cesta do práce a z práce* (event. další úkony spojené s prací, nezapočítané do pracovní doby — umytí, převlečení apod.),
- b) *zajištění chodu domácnosti* (nákupy, úprava jídla, úklid, praní, částečně i péče o děti atd.),
- c) *jídlo, osobní hygiena, spánek*.

Lze provádět různá seskupení a dělení těchto činností. Je zde ale vypočítáno, co denně musí člověk dělat v mimopracovní době, bez čeho se prostě nemůže obejít. Jde vesměs o činnost stereotypně se opakující, často velmi nudnou, ale nutnou.

Již samo rozlišení skutečného volného času (aniž jsme zatím tento pojem blíže analyzovali) od ostatní činnosti v mimopracovní době nás opravňuje ke dvěma závěrům zcela praktického dosahu:

- a) rozšiřovat sféru volného času neznamená pouze zkracovat pracovní dobu; ohromné časové rezervy představuje i řešení takových problémů jako doprava do práce a z práce, rozvoj služeb, jež zjednoduší starost o jídlo, úklid, prádlo — prostě chod domácnosti;
- b) za určitých podmínek (špatná doprava,

⁷ Joffre Dumazedier *Six villes d'Europe*, Démocratie nouvelle 4/1964, str. 74–79. Výzkum byl proveden z iniciativy „skupiny společenských věd o volném čase“ za vedení J. Dumazediera v šesti městech této země: Francie, NSR, Finsko, Dánsko, Polsko, Jugoslávie.

V uvedeném statě se např. konstatuje: všude je volný čas spojen s oblibou manuální činnosti — jak v chudé Jugoslávii, tak v bohatém Dánsku;

městská kultura je spojena s růstem hodnoty sportu, péče o tělo, cestování atd., i když v různých zemích v různých proporcích; všude roste hodnota prázdnin a touha, již lze charakterizovat jako „nomadismus“, touha po cestování spojená též s rozvojem motorismu; všude lze stanovit obdobné pořadí kulturních zájmů: publika: a) kino, b) divadlo, c) koncerty, d) umělecké výstavy atd.

nerozvinuté služby) dokonce ani zkrácení pracovní doby nemusí přinést více volného času; získané hodiny pohltní práce v domácnosti či péče o děti.

Pro rozlišení mimopracovní doby a volného času existují v různých jazycích speciální termíny; tak např. ruština má vedle termínu *svobodnoje vremja* i *dosug* k označení volného času, angličtina *free time* a *disposable time*; nejčastěji se však v angloamerické literatuře, a to jak sociologické, tak esejistické, v této souvislosti vyskytuje pojem *leisure*. Francouzština vedle *le temps libre* má speciální termín *le loisir* pro označení volného času. V češtině se většinou používá termínu *mimopracovní doba* a *volný čas*.

Zatím jsme odlišili činnosti, které nesporně nepatří do sféry volného času. Jak ale vymezíme sám pojem „volný čas“ pozitivně? Charakteristika této sféry je již dost různorodá a spojená s řadou diskusních formulací.

Člen korespondent AV SSSR G. A. Pruděnskij v článku *Volný čas pracujících v socialistické společnosti* chápe volný čas v socialismu jako onu část mimopracovní doby, která se vynakládá na školení, zvyšování kvalifikace, veřejnou činnost, odpočinek atd., to znamená, je to čas, jehož lidé využívají po pracovní době ke svému *všestrannému rozvoji* (podtrhla B. F.).⁸

Zdá se, že tato charakteristika volného času je tak trochu záměnou přání za skutečnost. Nesporně se naše společnost snaží ovlivňovat prožívání volného času tak, aby člověk co nejméně promarňoval, nesmyslně plýtval drahocenným volným časem (i když právě tato společnost nutí někdy člověka stejně nesmyslně marit čas na schůzích, kde se nic neděje, na přednáškách a školeních, kde se říkají fráze). Jistěže základní vliv socialistické společnosti na způsob, jakým prožívá jedinec chvíli volna, chce být maximálně pozitivní, to znamená vést k činnosti, jež skutečně nese stopy tvůrčí aktivity a rozvíjí všechny stránky člověka, fyzické i duševní. Ale ani v této věci (ani v žádné jiné) nemůže socialistická společnost překročit sama sebe, své hranice a možnosti, svá omezení.

To, jak tráví člověk svůj volný čas, není pouze záležitostí jeho vůle, individuálního výběru ani uvědomovacího působení společnosti. Rozhodující pro to, jak člověk tráví své volné chvíle, zda je schopen naplnit je tvořivou aktivitou, konzumem kulturních hodnot na vysoké úrovni či spíše pasivním odpočinkem, primitivním konzumem, je v prvé řadě způsob jeho zapojení do pracovního procesu.

V naší socialistické společnosti je ještě mnoho pracovních sfér, kde člověk musí vykonávat jednotvárnou mechanickou, na několik úkonů se omezující práci — práci, která má málo společného s lidskou tvořivou, myslivou činností. Těžko si lze představit, že člověk, který takto osm hodin denně pracuje, přijde domů a mávnutím kouzelného proutku se změní, nebude myslit na nic jiného, než aby zasedl ke studiu, šel na přednášku či na výstavu. Spíše zasedne do hospody k pivu a kartám nebo k televizi, nebo pracuje na zahrádce, opravuje něco na domku, kutí apod.

Nelze tedy všechn volný čas socialistického člověka chápat jako sféru posilování, všestranného rozvoje osobnosti. Pouze pečlivou analýzou volného času především v kontextu se samotným charakterem práce za socialismu a jeho proměnami lze objevit rozpornou a měnící se povahu volného času, kde jako nesporně progresivní a snad i silící tendence vystupuje činnost, která opravdu znamená rozvoj tvořivých sil člověka. Nelze však zaměňovat rozporuplný a dlouhodobý proces směřující k určitému cíli za dosažení tohoto cíle.

Ze stejných důvodů lze těžko souhlasit s charakteristikou volného času, kterou podává Ant. Červinka v článku *Volný čas a pracovní den*.⁹ „Do volného času (disposable time) spadají činnosti spojené s aktivním odpočinkem (sport, práce jako koníček atp.), s dalším sebevzděláváním, s výchovou dětí a s aktivní účastí na veřejném a kulturním životě. Do takto pojatého volného času tedy nezapočítáváme práce spojené s přípravou jídla, úklidem domácnosti, nákupem zboží a *nezapočítáváme pasivní odpočinek*, ...

Již pouhé vyjmenování toho, co spadá do volného času, ukazuje, že volný čas se skládá z *progresivních prvků*, které mobi-

⁸ G. A. Pruděnskij, *Volný čas pracujících v socialistické společnosti*, Kommunist č. 15/1961.

⁹ Ant. Červinka, *Volný čas a pracovní den*, Nová mysl č. 11/1962, str. 1292.

lizují aktivitu člověka a tvoří zdroje jeho *sebezdokonalování*“ (podtrhla B. F.). Negativní, neprogresivní prvky ve způsobu, jakým se tráví volné chvíle, nesprovoďme ze světa prostě tím, že je nezahrneme do pojmu „volný čas“. Ony existují, nikoliv jako ojedinělé, náhodné zjevy, ale jako podstatná součást rozporuplné sféry volného času i v socialistické společnosti. V jejich překonávání, v úsilí o strukturální přeměnu ve využití volného času (tedy nejen o kvantitativní jeho rozšíření) se ruku v ruce s proměnami pracovního procesu samého realizuje jedna z výrazných humanizujících stránek socialismu.

Mluvíme-li o strukturálních proměnách volného času, otevíráme vlastně další problém.

Existuje řada lidí, kteří preferují zájmy a činnosti, jež spíše posilují konzum i ve vztahu ke sportu, ke kultuře, směřují do uzavřenosti rodinného života apod.

Společnost musí hledat a hledá cesty k vytvoření podmínek, jež by vedly k proměnám v hierarchii hodnot, k většímu akcentování individuální aktivity v činnostech volného času a v neposlední řadě i k tomu, aby i ve sféře volného času se realizovaly některé základní nároky společnosti spojené s rozvojem vzdělání, zvyšováním kvalifikace a společenskou angažovaností.

Zde nejde o nahodilý výběr či pouhé zbožné přání — toto pojetí odpovídá jak potřebám rozvoje společnosti, a především moderní techniky, tak základním principům marxistické koncepce humanizace lidských dějin. Takto pojmáný pohyb struktury volného času se zvýrazněním prohlubování studia, poznání i aktivity politické zachycuje nejen individuální, ale i společenskou stránku volného času; volný čas jako aktivita, činnost, směřující nejen k přetváření sama sebe, ale zároveň i k přetváření společnosti.

V určité polemice s tímto pojetím volného času formuluje svoji koncepci přední francouzský sociolog volného času Joffre Dumazedier v knize *Vers une civilization du loisir?*,¹⁰ koncepci, kterou možno nazvat „zintimňující“.

Dumazedier nejprve hovoří o sociálních doktrínách 19. století, kteří předvíдали příchod volného času, avšak propadali intelektualistickým iluzím v pojetí tohoto problému. Sem řadí i Marxe, pojímajícího volný čas jako prostor pro rozvoj lidské osobnosti, i Engelse, který žádá zkrácení pracovní doby, aby zbylo dostatek času k účasti na řešení hlavních problémů společnosti. Dumazedier dodává, že tato identifikace volného času se vzděláváním lidu žije dodnes v sovětské sociologii.

Stejně tak se distancuje od pojetí, které, jak sám uvádí, převládalo v americké sociologii do Riesmana. Ta zkoumala především různé formy rekreace a zastávala názor, redukující volný čas na „svobodnou neplacenou činnost, která přináší bezprostřední uspokojení.“¹¹

Dumazedier sám nejprve vypočítává ty činnosti, „které bez jakékoli pochyby stojí proti volnému času.“ Sem řadí vedle zaměstnání, práce přes čas apod., jídla, spánku, hygieny, domácích prací (do nichž započítává „kutění“ a „zahrádkaření“) i takovou činnost, jako je studium spojené s prospěchem — to znamená studium směřující ke zvýšení kvalifikace ve svém oboru a činnost spojenou se závazky společenskými či duchovními (politické schůze či náboženské služby).

Vlastní volný čas pak charakterizuje jako „souhrn činností, jež může člověk provozovat s plnou libovůlí — buď aby si odpočinul či aby se pobavil, nebo rozvinul své znalosti (jsou míněny znalosti nezajímavé povoláním), svou dobrovolnou společenskou účast nebo svou svobodnou tvůrčí schopnost poté, když se uvolnil od svých závazků pracovních, rodinných a společenských.“¹²

Myslím, že je otevřenou otázkou, do jaké míry taková hranice mezi člověkem a společností, mezi jeho individuální, rodinnou a společenskou „podobou“ je možná, prospěšná a skutečně existuje.

Mohli bychom jistě pokračovat dále v polemickém tónu a tímto způsobem upřesňovat kategorii volného času, diskutovat o tom, co ještě patří a co už nepatří

¹⁰ J. Dumazedier, *Vers une civilization du loisir?* Paris 1962.

¹¹ Cit. dílo, str. 25.

¹² Cit. dílo, str. 29.

do sféry volného času.¹³ Více snad může ale přinést sám empirický výzkum a teoretické rozpracování celé problematiky (zpětně i pro upřesnění samotné kategorie).

K vlastní charakteristice „volného času“ můžeme zatím uvést toto:

a) *kvantitativně* představuje volný čas tu část mimopracovní doby, která zůstává po odečtení:

1. úkonů spojených s prací, které se však do pracovní doby nezapočítávají,
2. veškeré přesčasové práce,
3. času věnovaného zajištění chodu domácnosti,
4. doby, kterou spotřebuje jídlo, osobní hygiena a spánek;

b) naplnění volného času, to je nejpestrější škála činností od nejméně hodnotného utrácení času, jako je „nicnedělání“, prázdné povídání, přes takové aktivity jako zahrádkaření, domácí kutění, jejichž charakter je na rozmezí práce a volného času, až k tvořivé aktivitě sportovní, kulturní, studijní a politické. Jako podstatné určení této sféry vyznívá již z uvedeného výčtu ono „mohu“, „chci“, „mám chuť“ (i když tato libovůle je značně determinována – počínaje tím, že charakter mých přání, zálib je nejrušnější ovlivňován vnější skutečností, až po to, že možnost jejich naplnění je právě tak determinována řadou okolností, jež zdaleka nezávisí jen na mně) – prostě možnost široké volby proti „musím“, striktní disciplíně pracovního procesu, kde člověk je ve většině případů součástí nějakého většího mechanismu, jehož „diktauru“ se musí víceméně podrobit a přizpůsobit.¹⁴

c) Volný čas má v životě moderního člověka zhruba tři funkce: představuje prostor pro odpočinek, zábavu, ale i pro rozvoj lidského osobnosti.

Odpočinkem se vyrovnává pracovní únava. Lze hovořit o únavě ve společnosti, kde rozvinutá technika osvobozuje stále více člověka od těžké fyzické driny? Lékaři, psychologové i sociologové se shodují v názoru, že na místo dřívější fyzické vy-

čerpanosti nastoupila únava převážně psychická. Tato únava je tak značná, že klasický 48hodinový a 6denní pracovní týden nemůže již stačit podle názoru některých odborníků k regeneraci pracovní síly, takže i ze zdravotních důvodů je zapotřebí zkrátit pracovní dobu tak, aby bylo možno zavést dva dny odpočinku v týdnu.

Psychická únava se objevuje jako důsledek celého komplexu faktorů, především monotónnosti, jednostrannosti práce v mechanizované velkovýrobě (sám pojem monotónní práce by potřeboval analýzy, v níž je třeba mimo jiné rozlišit mezi objektivními kritérii a mezi subjektivním si uvědomením této monotónnosti. Výzkumy anglického sociologa Ferdinanda Zweiga ukazují, že tyto dvě sféry, objektivní a subjektivní ani v této otázce nelze ztotožňovat. Zweig tvrdí, že zatímco ve skutečnosti asi jedna třetina anglických dělníků vykonává nezajímavou, nudnou jednotvárnou práci, pouze méně jak jedna desetina si stěžuje na monotónnost práce, kterou dělá).¹⁵

Lidský organismus vyčerpává ovšem nejen práce v zaměstnání, ale i plnění ostatních mimopracovních povinností. Únava se zvětšuje i působením prostředí velkopodniku a velkoměsta, dosud neodstranitelnými, pro člověka krajně nepříznivými vlivy, jako je neustálý hluk, znečištěné ovzduší, rychlé tempo, prostředí přeplněné lidmi.

Ve volném čase hledá člověk uvolnění a snad takové činnosti, jež vrací organismu svěžest, vyrovnávají únavu z práce a prostředí. V kontrastu s rytmem průmyslové práce očividně získávají na ceně aktivity spojené s přirozeným rytmem přírody a lidského organismu, jako je zahrádkaření a rybaření.

V této souvislosti je zajímavá myšlenka André Varagnaca o ožívání „archeocivilizace“.

„Mnoha rozporům v pojmu volný čas bychom se vyhnuli, kdybychom se snažili v něm rozpoznat nikoli přechod k aktivitám cizím práci, ale návrat k aktivitám

¹³ Často jde o otázky velmi sporné, jak ukazují např. uvedená různá pojetí volného času; sporná je např. i otázka, kam zařadit péči o děti. Ta má v sobě jistě celou řadu stránek, které znamenají zejména pro ženu, a ještě silněji pro zaměstnanou ženu, velké zatížení časové i nervové, vyčerpávají ji a umenšují její vlastní individuální vývoj; ale zároveň vychovávat dítě, to je něco víc než mu uvařit, vyprat – vychovávat dítě znamená i sám

sebe přetvářet; snaha jít dětem příkladem v životě stimuluje často pozitivní stránky v rodičích, nutí k aktivitě, přemýšlení, četbě, dokonce i k aktivitě ve sportu, hudbě apod.

¹⁴ Toto „musím“ má zejména pro ženy pokračování i po práci v obstarávání domácnosti.

¹⁵ Ernst Michanek – Ingvar Ohlsson, *Verkürzung der Arbeitszeit*, str. 85.

předcházejícím současné moderní formy práce.¹⁶

Se stejným oprávněním lze však říci, že naopak zejména mládež i ve volném čase pokračuje ve strojovém tempu. Jejím ideálem je zběsile se řídit a řvoucí motorka.

Hovoříme-li o tom, že člověk ve volném čase snad vyhledává takové činnosti, jež přináší organismu odpočinek, pak toto „snad“ má své oprávnění. Lze totiž uvést argumenty pro i proti této tezi. Serióznější odpověď nám mohou dát teprve sociologické průzkumy.

Zvláštním problémem, a to jak u nás, tak i v kapitalismu, je „únava“ řídicích pracovníků, u nichž převládá pocit přepracovanosti. Dumazedier uvádí, že 84 ⁰/₁₀ vyšších kádrů ve francouzském průmyslu si stěžuje na přepracování.

Hlavní, co by měla přinést zábava, je přerušení monotonnosti denního života. Monotonnost neovládá jen práci, ale proniká do celého dne. Lidé si utvářejí určitý denní režim, v němž se odehrává každodenní život. Tento režim je spojen s pravidelným opakováním povinností, jež je třeba plnit, dokonce často i v opakující se posloupnosti. Vněst změnu do této neměnnosti znamená učinit ji snesitelnou. Zábava je spojena s nárokem na nové zážitky, na nová setkání s lidmi, jež nepatří do „denního režimu“, na neobvyklou činnost. Neobvyklá činnost nemusí být vždy reálná, nemusí se vždy skutečně odehrávat (máme na mysli takové činnosti, jako je aktivní sport, cestování, hra na hudební nástroje), často je nahražována činností „fiktivní“, četbou, návštěvou kina, divadla, kde podstatou změny je ztotožnění se s cizím životem, s cizími prožitky.

Volný čas by měl být nejen zdrojem odpočinku a rozptýlení, ale i prostorem dalšího *rozvoje osobnosti*. To je jistě hledisko společensky nejzávažnější. Ve volném čase by se měly především vyrovnávat jednostrannosti, vyplývající ze společenské dělby práce. Rozum uspávaný myšlenkově nenáročnou mechanickou prací by se měl aktivizovat, organismus unavený a z pohodlně stálým seděním, jednostrannou duševní prací by se měl fyzicky rozvíjet, otužovat, manuálně zdokonalovat; člověk techniky by měl usilovat o to, aby neztratil kontakt se světem umění atd.

Je ovšem velikým otazníkem, zda tento maximalistický postulát je alespoň částečně ve skutečnosti realizován, zda naopak člověk nepokračuje ve volném čase v kolejších vyjetých prací, zda záliby volného času nejsou spíše pokračováním pracovní činnosti než jejím určitým protikladem. Dumazedier soudí, že tato funkce je nejvýznamnější, ale zároveň nejméně prosperující oblastí volného času. Jak je tomu ve skutečnosti, opět nemůžeme říci. Zatím jsme schopni vyslovit tento problém spíše v podobě již uvedené otázky.

Pochopitelně, že rozlišovat uvedené tři stránky volného času lze pouze v abstrakci. Ve skutečnosti se prolínají a spíše je možno říci, že v určitých činnostech či situacích některá z nich dominuje.

Čím je člověk ve volném čase determinován?

Vydělit volný čas jako zvláštní sféru lze jen v teoretické analýze. V životě člověka není taková výrazná hranice. Lidé nejsou sociální schizofrenici, žijící v několika na sobě nezávislých vrstvách. Osobnost se utváří působením mnoha vlivů, jež v různých obdobích, v různých situacích se s různou intenzitou wpisují do lidského života.

Pokusíme se blíže analyzovat některé stránky, o nichž se domníváme, že výrazně zasahují do sféry volného času; pomíjíme vědomě mnoho jiných, většinou takových, které se volného času dotýkají jen okrajově, či hrají významnou úlohu spíše v ojedinělých případech.

Nejdříve si ještě jednou položíme již dříve nadhozenou otázku: jakým právem vůbec hovoříme o tom, že jsme i ve volném čase determinováni?

Cožpak volný čas není bohatství, s nímž můžeme nakládat jak chceme? Cožpak to nezáleží jen a jen na každém jedinci samém, zda promění své volné chvíle v pozitivní hodnoty nebo je promarní, rozmělní v prázdnotě, která nepřinese ani skutečný odpočinek, ani hluboké zážitky, ani nové poznatky? Není snad volný čas sférou největší intimity, minimálního zásahu zvenčí, sférou, kde se maximálně uplatní vlastní individualita, osobnost člověka? Odpovědět nelze lakonicky ano – ne.

Určitě přijde ke slovu fantazie, bohatost

¹⁶ Dumazedier, *Vers une civilization du loisir*, Paris 1962, str. 83.

zálib, schopnost zorganizovat si život. Individualita se může projevit velmi silně, snad v některých případech dokonce *silněji než v pracovním procesu*: člověk může především *volit*, čím se zabývat. Ovšem tento moment volby nelze zveličovat, protože sama volba, sám fakt toho, co volí, je determinován spoustou vlivů vzájemně se prolínajících.

To dokazuje i Blücher¹⁷ ve své empirické studii, v níž na základě hodnocení řady konkrétních výzkumů dochází k závěru, že ačkoliv se v jednotlivých případech zdá činnost ve volném čase maximálně diferencovaná a individuální, při zhodnocování mnoha dotazníků naskytá se překvapivý závěr – statisticky obdobné obrazy se stejnými trendy zájmových oblastí.

„Takové protikladné tendence u určitého jevu, uvažovaného v různých rovinách, označil Gehlen výstižně jako „jednotlivec proti mase“ (Einzelmensch trotz Masse). Zde se objevuje „masovost“ – fenomén naší doby. Jednotlivec má dalekosáhlé a libovolné možnosti výběru zájmů a přece, když tyto zájmy sečteme, pak ve vztahu k zákonu velkých čísel poskytují vždy stejnorodé relace.“

Tedy empiricky získaný důkaz o tom, že volný čas je sférou, v níž se prolíná mnoho vlivů v menší či větší míře určujících její tvářnost. Teoretické studium problematiky volného času musí proto nejdříve analyzovat tyto vlivy a stanovit míru závažnosti, s jakou působí na volný čas.

Volný čas však není pouhým trpným výsledkem těchto vlivů, představuje determinovanou, ale aktivní složku, zpětně působící na ostatní sféry života jednotlivce i společnosti.

Determinujících vlivů je celá škála a bude obtížné už pouhé jejich vyjmenování; ani zde si nelze dělat nároky na úplnost.

Budeme-li postupovat od jednotlivce, pak jistě nejméně dva momenty nutno brát v úvahu: věk a různost pohlaví. Věk je významný činitel. Řada sociologů (např. Schelsky, Dumazedier, Blücher) se shoduje v názoru, že dnešní mládež vysoko oceňuje volný čas jako životní hodnotu. To však nevylučuje, jak upozorňuje Blücher, para-

doxní situaci, k níž často dochází: mladí, aby si vydělali na „bohatší“ užívání volného času, jsou ochotni déle pracovat.¹⁸

Mladý člověk tíhne patrně ve volném čase k jiné aktivitě než člověk dospělý či starý, což je podmíněno fyzickou kondicí. Lze předpokládat, že i různá míra životních zkušeností a životních povinností hraje zde roli. Zcela specifické problémy vyvstanou zřejmě u starých lidí, důchodců, lidí bez zaměstnání, s minimálními povinnostmi, ale zároveň unavených, s opotřebovanými fyzickými a duševními silami. Stárnutí zdaleka není problém pouze biologický, ale také závažný jev sociologický.¹⁹

Zajímavý postřeh, který je výsledkem zkoumání volného času starých lidí, uvádí J. Dumazedier a A. Ripert v článku *Troisième âge et loisirs*,²⁰ kde dospívají k závěru, že *bez práce ztrácí i volný čas svoji hodnotu*. Patrně do určité míry působí a hodnota volného času tkví v tom, že je právě protikladem sféry práce.

Přímo tragické tóny zaznívají ze srovnání tradiční společnosti, v níž byl starý člověk váženou osobností, s společností industriální, kde se již nemůže přizpůsobovat technickým inovacím a kde je vlastně ze společnosti vyloučen; prožívá svůj volný čas nadarmo, a tedy neúčinně. Stárí „je pouhou kratochvílí, jež je plentou čekání na smrt.“²⁰

Jaké je postavení starého člověka v naší společnosti, jeho kontakty se společností, struktura denního života, jak prožívá volný čas? Závažnost otázek může být jen zdůrazněna poukazem na věkovou strukturu naší společnosti.

Existují rozdíly ve způsobu využití volného času mezi mužem a ženou? Prokazatelně jsou zejména v období dospělosti, kdy se žena stává matkou a jakousi osou rodiny, nejrodinotvornějším elementem. S tím souvisí i celý styl jejího života; větší orientace k uzavřené jednotce rodiny, zatímco muž, stále ještě jako hlavní „živitel“, je orientován převážně ven z této uzavřenosti, směrem k vnějšímu světu, kde denně usiluje o uplatnění svých schopností, a tím v neposlední řadě

¹⁷ Vigo Graf von Blücher: *Freizeit in der industriellen Gesellschaft*, str. 119.

¹⁸ Blücher: cit. dílo str. 20.

¹⁹ „Sociální gerontologie“ je jedno z mladých vědních odvětví, jež zkoumá ekonomické, sociálně

psychologické, sociologické a politické aspekty stárnutí.

²⁰ Revue internationale des sciences sociales, 15/3, 1963.

i o materiální prosperitu své rodiny. Tato diferencovaná pozice muže a ženy patrně ovlivňuje i celou časovou strukturu dne, individuální zájmy a způsob užívání volného času.

Rodina představuje tedy oblast významných vlivů ve vztahu k volnému času, a to v mnoha směrech. Počet dětí, bytové a sociální poměry určují do značné míry celý styl života rodiny.

Chápeme-li rodinu jako prostředí, v němž se formuje nová generace, pak životní styl celé rodiny, zájmy rodičů, zájmy, které se snaží a jsou schopni vyvolávat u svých dětí, kultivovanost rodinného prostředí, to vše zanechává své stopy v utvářející se nové bytosti.

Nejen rodina je zdrojem vlivů vztahujících se k volnému času, ale existují i zpětné relace. Volný čas a jeho „prostředky“, moderní technika, jež je mu k dispozici, vplývá do rodinného prostředí a přetváří je. Rádio, televize, gramofon, auto se stávají součástí rodinného inventáře a je věcí další analýzy zjistit, jak a v jaké míře pozměňují celý model rodinného života.

V odkrývání dalších vrstev determinací volného času docházíme ke sféře nejzávažnější, kterou je síť vzájemných vazeb mezi *společností a volným časem*. Uvažme alespoň některé.

Volný čas ve své kvantitativní a kvalitativní stránce je především produktem určitého stupně rozvoje techniky a celé společnosti. Délka a zkracování pracovní doby závisí nikoli na přání lidí, ale především na objektivních ekonomických možnostech společnosti na daném stupni rozvoje výroby.

Nejen rozsah, ale i konkrétní podoba volného času je proměnlivá a mění se v závislosti na rozvoji celé společnosti. Pozoruhodnou úlohu v těchto proměnách hraje technika, která vystupuje nejen jako součást výrobních sil, ale prolíná i přímo do soukromí člověka, formující tak i jeho mimopracovní svět.

„Lze říci, že v životě moderního člověka souběžně probíhá mechanizace práce i zábavy,“ říká Friedmann, charakterizuje dnešní svět jako „Maschinenwelt“.²¹ Stroje ovládly výrobu, dopravu i zábavu.

Zrychluje se dokonce i tempo, s jakým

produkty moderní techniky vstupují do lidského života. V současné době, tj. zhruba během 10 let, je v Československu 1 729 482 televizních koncesionářů. Za 10 let po uvedení rozhlasových přijímačů do oběhu bylo v ČSR 435 300 koncesionářů.

Zábavu dnešního člověka si nelze představit bez filmu, rozhlasu a televize. V řadě průzkumů figuruje televize či návštěva kina na prvních místech žebříčku činností ve volném čase.

Mumford v knize *Technika a civilizace* rozvíjí úvahu na schopenhauerovský motiv člověka, který z nedostatku vlastních myšlenek čte: „Když byli lidé příliš tupí, aby mysleli, mohli číst; byli-li příliš unaveni, aby četli, mohli se dívat na pohyblivé obrázky; když nebylo lze jít do biografu, mohli si zapnout rádio; ať tak či onak, mohli se vyhnout volání k činnosti; náhražkové milování, náhražkové hrdinství, náhražkové bohatství naplňovalo jejich oslabené a ochuzené žití a vnášelo vůni neskutečnosti do jejich příbytků. A když se stroje samy staly jakoby činnějšími a lidštějšími, napodobující organické vlastnosti oka a ucha, jevily lidské bytosti, používající strojů jako prostředku úniku, sklon k vzrůstající trpnosti a mechaničnosti. Poněvadž nedovedou s jistotou zpívat a nejsou s to zapamatovat si píseň, nosí s sebou gramofon nebo rádiový přijímač, i když jedou na výlet; bojí se zůstat sami se svými myšlenkami, bojí se setkání s prázdnotou a ochablostí vlastní duše, a proto zapínají rádio a jedí, hovoří i spí za doprovodu ustavičných dráždel, přicházejících z vnějšího světa.“²²

Z této charakteristiky vyvstává smutný obraz člověka „strojového světa“, jemuž jeho vlastní produkty odnímají lidskou tvář, umenšují jeho tvořivé síly a vydávají svědectví o absenci vlastního duchovního světa.

Je to obraz smutný, ale nicméně, i když v hypertrofické jednostrannosti, přece jen zachycuje reálné existující problematiku, vyvolanou v život právě masovým vpádem moderní techniky do lidského soukromí.

Se stejnou barvitostí a oprávněností lze ovšem vytvořit i alternativu „optimistickou“. Vždyť tyto moderní technické prostředky přinášejí kulturu do posledního

²¹ G. Friedmann, *Zukunft der Arbeit* (Perspektiven der industriellen Gesellschaft), Köln 1958, str. 5.

²² Lewis Mumford, *Technika a civilizace*, Praha 1947, str. 337.

opuštěného kouta, k lidem, kteří by se ve svém životě nepodívali do divadla, na koncert, nevyslechli přednášku. Televize je „zážrak“ venkovského života. Film, televize, rozhlas mohou naopak vyvolat zamýšlení u lidí, kteří nejsou zvyklí příliš přemýšlet, kteří se pouze s navyklostí let pohybují v denním kruhu povinností a starostí.

Nelze přistupovat k analýze „masové kultury“ z pozice výlučnosti „aristokratů ducha“, vidět ji pouze jako rozmělnění skutečného umění, skutečných myšlenek. Proces rozvoje a vlivu masové kultury, která je neodmyslitelným fenoménem našeho století, by se měl zkoumat v jeho dialekticky rozporné podobě se zachycením výrazné progresivních i problematických až negativních stránek.

Nejhlubším vztahem je volný čas spojen s prací samou. Snad se to může zdát zběžnému pozorovateli paradoxní, považuje život ve volném čase právě za onu část dne a lidského života, která je práci velmi vzdálena. Zatím však je to právě práce, místo člověka v pracovním procesu, jež v základních obrysech modeluje způsob života ve volném čase.

Socialismus — práce — volný čas

Socialismus likvidací soukromého vlastnictví, vytvořením socialistických výrobních vztahů jistě podřadil samé kořeny dezhumanizujících procesů, existujících v kapitalistické společnosti, především postavení pracovní síly jako zboží a zboží fetišismus. Výrobce a výrobek — v tomto vztahu došlo k podstatným proměnám. Produkt se už nemůže obrátit proti svému tvůrci v podobě nesmiřitelné rozvrstvenosti společnosti či dokonce v jednoznačně katastrofickém aktu nezaměstnanosti. Naopak, socialismus v poměrně krátké době (alespoň v ČSSR) dokázal vytvořit minimálně diferencovanou společnost (z hlediska vztahu k vlastnictví výrobních prostředků a podílu na výsledcích společné práce).

Zde se dotýkáme velmi citlivé a zároveň velmi komplikované otázky nivelizačních tendencí v naší společnosti.

Vycházíme-li z údajů *Statistické ročenky* z r. 1963, pak v ČSSR se asi 64,94 % všech platů pohybuje v rozmezí 1000–1800 Kčs. Pouze ve třech odvětvích přesahuje průměrný plat nepatrně 1500 Kčs. Toliko

0,63 %	má plat v rozmezí	3000–3500
0,19 %	„ „ „	3500–4000
0,09 %	„ „ „	4000 a více. ²³

Sama uvedená fakta dokumentují značnou nivelizaci a vyvolávají otázku, co je na tomto procesu pozitivního a naopak. Tento symptomatický rys naší společnosti má svoji modifikaci i pro volný čas. Lze předpokládat (otevřená otázka pro průzkum), že i diferenciace v nákladech pro volný čas může být zcela minimální. Zhodnotit takovou skutečnost není jednoduché, protože ona sama v sobě skrývá různé rozporné stránky.

V konfrontaci s faktem, že ve Francii, vydá-li např. zemědělský dělník na dovolenou finanční částku s indexem 1, pak dělník 3,8, středně technické kádry 25,0 a příslušník svobodných profesí 56,²⁴ vystoupí do popředí moment realizování dějinné „spravedlnosti“, odstraňující propastné třídní rozdíly — tedy realizace jedné ze základních humanistických idejí marxismu.²⁵

Zevnitř naší společnosti vypadá však problém poněkud jinak, jiná hlediska si vynucují pozornost, jiné otázky jsou krajně aktuální. Lidé dělají práci různé kvalifikace, náročnosti a odpovědnosti. Také jejich únava je různá — mírou i povahou. Potřebují — již jen z hlediska prosté regenerace pracovní síly — také různý odpočinek. Jestliže taková diferenciace je nemožná, protože je především materiálně determinována, pak může tento stav působit demoralizujícím, rozkladným vlivem na svět práce. Určité profese tendují k vytvoření osobitého stylu života, který je nezbytným doplňkem vlastní práce. Tvůrčí

²³ *Statistická ročenka ČSSR 1963*, str. 116 a 122.

²⁴ *Cahiers du communisme*, 1/1964, str. 55.

²⁵ Avšak i v této třídní rozvrstvenosti prosazují se ve vyspělých zemích určité nivelizační tendence jako jedna z konsekvencí technického rozvoje a zvýšení životní úrovně mas. Realizují se podle názorů některých autorů právě ve sféře masového konzumu a trávení volného času. Die sozial nivellierende und konformierende Einwirkung auf das jugendliche Freizeitverhalten geht also vor allem

von den „Freizeitangebot“ der wirtschaftlichen und sozialen Institutionen und Organisationen aus...“ tvrdí Schelsky (*Die skeptische Generation*, str. 347) inklinující spíše k zdůrazňování nivelizačních procesů v soudobé industriální společnosti, zejména v prožívání volného času, zatímco např. Joffre Dumazedier vidí tento problém jako otevřený a zdaleka ne jednoznačný a klade otázku, zda právě život ve volném čase neposiluje naopak vědomí třídní diferencovanosti.

práce, která má produkovat skutečné myšlenky, umělecká díla a podobné hodnoty, potřebuje zázemí stimulujících zážitků, v nudě a šedi průměru se jí dobře nedaří. Jestliže struktura života v mimopracovní době a ve volném čase je zhruba obdobná v různých společenských vrstvách, pak zejména některé profese musí být touto skutečností citelně zasaženy.

Třídní struktura naší společnosti se tedy podstatně proměnila. Co se však změnilo zatím minimálně, to je sama práce a její charakter. A ani jinak nelze. Socialismus převzal a rozvíjí klasickou techniku kapitalismu, mechanizovanou techniku. Ta je spojena s určitou dělbou práce, vynucuje si onu jednostrannost, úzkou specializovanost, neustále tenduje k tomu vměstnat člověka do role jakési součásti stroje. Již dříve, v samotných nárocích mechanizované techniky, se vytvářejí, jako její imanentní produkty, zárodky antihumánních rysů lidské práce, rozvinuté pak v rámci kapitalistických výrobních vztahů v celý systém, deformující člověka. Tyto „rysy“, toto technické odcizení nemizí s likvidací kapitalismu. Naopak, v socialistické společnosti, která vytvořila nové výrobní vztahy, otvírající nedozírný prostor pro skutečnou realizaci principů humanismu, právě ony jsou jednou z mocných překážek, jsou zdrojem odcizení ve sféře práce. Zdá se, že teprve spojení socialistických vztahů s nejmodernější technikou, adekvátní těmto vztahům (mám na mysli techniku opřenu především o automatizaci a nové energetické zdroje), otevře cestu i podstatným proměnám v samém charakteru práce.

Zatím, jsou-li v naší společnosti pozorovatelné difference, jejich základem je právě postavení člověka v pracovním procesu, či lépe ve společenské organizaci práce. Mezi dělníkem a vědeckým pracovníkem je minimální rozdíl ve výši odměny, kterou za svoji práci dostávají. Vždyť průměrný plat v odvětví vědy a výzkumu byl v roce 1962 1595 Kčs.²⁶ Rozdíl, a to podstatný, zůstává právě v tom, *co dělají*.²⁷

Ani socialismus nemůže ze dne na den zbavit společnost únavné, mechanické, stereotypní práce, která člověka nebaví, již

přijímá spíše jako nutnost, jako prostředek obživy. Teprve v procesu dalšího rozvoje socialismu a moderní techniky je možné postupně překonat i tyto dosud existující objektivní základy odcizené práce.

Konstatovat, že i v naší době má lidská práce zejména v některých svých podobách antihumánní rysy, není tak jednoduché. Problematika práce je sféra neobyčejně citlivá a je to zcela pochopitelné. Vždyť jde o *lidskou práci*, a tím i lidské osudy.

Proto výsledky objektivní vědecké analýzy bývají někdy přijímány velmi emocionálně. Může se stát, že např. uvedené názory mohou být pochopeny jako nedocenění lidské práce, jako svého druhu aristokratické povýšenectví.

Jistě, že *každá* práce, bez níž se společnost nemůže obejít, má svoji hodnotu a musí být oceněna. A to nejen materiálně, ale i ve smyslu morálním; i v takových kategoriích, jako je lidská obětavost a hrdinství. Jak jinak ocenit práci těch, kteří se např. vzdávají osobního volna ve prospěch práce pro společnost, kteří dokáží v určitých situacích nadřadit zájem celku zájmům vlastním (nechci přitom situaci idealizovat). Lidé jsou nepochybně ochotni dělat více také proto, aby si více vydělali, člověka nelze zredukovat na nějaké prosté buď — anebo. Nejsme však povinni říci nejen „a“, ale i „b“ — že totiž takové hrdinství není nic ideálního, že je spojeno s velikými oběťmi, že se za něj často platí životem velmi únavným, jednotvárným, v němž nezbyvá příliš prostoru pro mnohotvárnější vývoj člověka?

Prostě ocenění každé práce vykonávané pro společnost nemůže být ztotožňováno s petrifikací daného stavu. Analýzu dialektiky rozporného charakteru práce v každém stupni vývoje nelze v žádném případě nahradit glorifikací momentální situace.

Dnešní osud lidí, žijících již ve společnosti bez soukromého vlastnictví, je hluboce poznamenán prací, spojenou s některými formami a prostředky technického rozvoje, podmiňujícího dělbu práce v její tradiční, Marxem analyzované podobě, která i v přechodném období nově klade

²⁶ *Statistická ročenka CSSR 1963*, str. 116.

²⁷ Zde se znovu vracíme k dříve uvažovanému problému. Jestliže existují značné difference v charakteru práce, pak nivelizace v odměně vedoucí k nivelizaci života po práci musí vyvolávat určité

rozpory a možná i negativně ovlivňovat práci samu. Právě nenaplněné možnosti života ve volném čase jsou jednou z forem, v níž si lidé uvědomují fakt existující materiální nivelizace.

a reprodukuje to, co bývá mnohdy nazýváno „technickým odcizením“.

Žádné slovní obraty nespovedí ze světa tuto *základní* problematiku konkrétních forem soudobého socialismu. Likvidace soukromého vlastnictví je pouze východisko a první krok socialistické revoluce, jež dokonce z hlediska reálných strukturálních přeměn v životě jednotlivce mnoho nemění. Znamená mnoho spíše jako *otevřená možnost*, jejíž naplnění je spojeno s hlubokými převraty v technice, v dělbě práce, v podstatném zkrácení pracovní doby. Celá tato problematika, kterou dnes dějinný vývoj explikuje, je v Marxovi implicitně obsažena. Jeho pojetí odcizené práce, dělby práce, má mnoho rovin a nevyčerpává se pouze v analýze základního vztahu odcizené práce a soukromého vlastnictví.

Již v Manuskriptech ukazuje odcizenou práci také jako zcizení rodového života člověka, to znamená zcizení jeho *univerzálnosti*: „Člověk je rodová bytost... i tím, že se sám k sobě staví jako k přítomnému živému rodu, tím, že se k sobě staví jako k *univerzální* (podtrženo K. M.), a proto svobodné bytosti.“²⁸

To není nějaká okrajová myšlenka mladého Marxe, to je ústřední idea, v jejímž rozpracování se rodí obrysy budoucí komunistické společnosti. Idea, která je rozvíjena a obohacována v celém Marxově díle.

„Teprve tam, kde „zvěčnění“ v lidském životě nabude takového reálného rozsahu, že člověk denně přestane dělat to, co může *nechat dělat pro sebe věci*“²⁹ — čili kde bude člověk moci plně rozvinout svou práci, tam se objevují předpoklady pro „bohatou individualitu“, která je právě tak všestranná ve své produkci jako konzumu.“³⁰ A naopak: jakmile se výroba otevře neomezené možnosti a technika se zmocní všech podmínek materiálního života lidí, mění se „faktor člověk“ v pracovníka, uvolněného pro tvůrčí činnost, odvěkou výsadu bohů, mohutný zdroj humánního rozvoje.“³¹

Právě ve společnosti, jež učinila onen první krok po cestě všestranného rozvoje

člověka v podobě zrušení soukromého vlastnictví, klade se tato problematika, již se Marx dotýká jen v nejobecnějším nástinu, v trvalé naléhavosti a vynucuje si hledat řešení v daleko *konkrétnější podobě*.

Jestliže z hlediska *dnešního* stavu a tendencí rozvoje techniky se zdá, že dělbu práce je nezbytné zachovat, že člověk musí být do určité míry (více nebo méně) fixován v určitém okruhu činnosti, pak přesto nelze uvedené Marxovy myšlenky charakterizovat jako „pasé“, jako názory poplatné renesančnímu pojetí člověka apod. Hledání cest vedoucích k univerzalizaci člověka představuje nejvlastnější součást humanizace života lidí a lidské práce. Je jistě pravda, že čím více přestává být celý tento okruh otázek perspektivou, vzdálenou budoucností, tím zřetelněji vyniká množství otevřených problémů, čekajících na rozpracování.

Konec konců v samotném dile Marxově existují určité nuance ve vývoji názorů vztahujících se k této problematice. V Německé ideologii naznačuje Marx cestu k překonání staré dělby práce, vedoucí k úplnému vymanění člověka z jakékoliv fixace na určitý druh činnosti: „... v komunistické společnosti, kde nikdo nemá nějaký výlučný okruh činnosti, nýbrž každý se může zdokonalovat v jakémkoliv oboru, řídí společnost všeobecnou výrobu, a právě tím mi umožňuje, abych dnes dělal to, zítra ono, abych ráno lovil, odpoledne rybařil, večer se zabýval chovem dobytka, abych po jídle kritizoval, podle toho, na co mám zrovna chuť; a přitom se ze mne nestane nikdy lovec, rybář, pastevec ani kritik.“³²

Je však možné, aby se vytvořila ve vývoji lidské společnosti taková situace, která vyloučí jakoukoliv dělbu práce? Zápas s přírodou, základní drama lidské společnosti, ať již se odehrává v jakékoli podobě, na jakékoli úrovni, nepředpokládá vždy určité účelné členění lidských činností? Může být člověk dostatečně připraven na tento stále náročnější a složitější prostředky vedený zápas o lidskou existenci?

„Říše svobody se začíná ve skutečnosti

²⁸ K. Marx, *Ekonomicko-filosofické rukopisy*, Praha 1961, str. 67.

²⁹ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, str. 231.

³⁰ K. Marx, cit. dílo, str. 231.

³¹ R. Richta, *Člověk a technika v revoluci našich dnů*, Praha 193, str. 67.

³² Marx-Engels, *Německá ideologie*, Spisy sv. 3, Praha 1958, str. 47.

teprve tam, kde se přestává pracovat pod tlakem nouze a vnější účelnosti; leží tedy podle povahy věci mimo sféru vlastní materiální výroby. Jako se musí s přírodou potýkat divoch, aby uspokojoval své potřeby, aby uchoval a reprodukoval svůj život, musí se s ní potýkat i civilizovaný člověk, a musí to činit ve všech společenských formách a za všech možných způsobů výroby. S tím, jak se člověk vyvíjí, tato říše přírodní nutnosti roste, protože rostou i lidské potřeby; ale zároveň se rozšiřují výrobní síly, které tyto potřeby uspokojují. Svoboda na tomto poli může spočívat pouze v tom, že zespolečenštěný člověk, sdružení výrobců řídí tuto svou výměnu látek s přírodou racionálně, podřizují ji své společné kontrole, místo aby jí byli sami ovládáni jako slepou silou; uskutečňují ji s nejmenším vynaložením sil a za podmínek, které jsou jejich lidské přirozenosti nejdůstojnější a nejprůměrnější. Ale přesto to vše spadá stále do říše nutnosti. Za ní se začíná rozvoj lidských sil, který je sám sobě účelem, pravá říše svobody, která však může vykvést jen na této říši nezbytnosti jako na své základně. Zkrácení pracovního dne je základní podmínkou.³³

Zde se již otevírají nové otázky. I za podmínek komunistické společnosti, rozvinuté techniky, překonání staré dělby práce, bude existovat určitá nuance mezi svobodou v „říši nutnosti“, která představuje činnost spojenou s výrobou, a „říši pravé svobody“ jako sféry všestranné činnosti, jež nesleduje žádný jiný cíl než rozvoj člověka a všech jeho sil?

Kde je dělitko mezi oběma říšemi, jestliže sama práce spojená s výrobou nebude již onou dnešní abstraktní prací, jestliže vývoj techniky postupně vytváří materiální bázi společnosti, kterou lze charakterizovat jako „možnost univerzálního rozvoje individua.“³⁴ Není snad předělem mezi svobodou v říši nutnosti a říši pravé svobody právě fakt, že člověk v jakýchkoliv podmínkách v zájmu výroby musí se podřítit určitému členění lidské činnosti, že dnešní ztrnulou dělbu práce, trvale fixující člověka k jediné činnosti nelze překonat

absolutní libovůlí, popírající jakoukoliv fixaci?

Abychom mohli obohatit a ke konkrétnějšímu obrazu rozvinout Marxovy myšlenky o cestách univerzalice člověka, k tomu je především třeba právě z těchto hledisek zkoumat možnosti, které otevírá vývoj moderní automatizované techniky. Při zkoumání je však nutno lišit dvě stránky tohoto procesu: určité základní možnosti, tendence, které v sobě automatizovaná technika skrývá – a v tomto smyslu jde spíše o budoucnost světa, a stupně, v nichž se vývoj soudobé techniky směrem k automatizaci realizuje a přináší vlastní, specifické problémy, jež poznamenávají naši přítomnost. Je nezbytné, a to i pro dnešek, zkoumat obě stránky tohoto jediného procesu.

Pochopit jakoukoliv skutečnost v její současné podobě znamená nejen znát její historii, proces jejího zrodu, ale pokusit se i o interpretaci ve spojení s budoucností, s možnou tendencí vývoje. Hodnota současnosti není dána jen těmi stránkami, jež jsou hmatatelné a zřetelně rozvinuté, ale i těmi, jež jsou v dané skutečnosti obsaženy spíše jako potence, jež se v určitých příznivých podmínkách mohou „vyjevit“.

Takový přístup k problému jistě v sobě skrývá určité nebezpečí apologetiky současného ve jménu bájně budoucnosti nebo naopak jednostranné, zjednodušující kritiky současnosti obtížně prověřitelnými hledisky budoucího. Tak se může snaha po odkrytí vývojových tendencí změnit v „náboženské“ hodnocení současného kategoriemi budoucího pekla či ráje. Zdroj podobných omylů není jen ideologický, ale má také gnoseologický charakter, související s obtížností jakékoliv prognózy: např. budoucnost měříme kritérii současnosti, vyjadřujeme často v neadekvátních pojmech současnosti; v prognózách můžeme sledovat jen obecné vývojové stránky, což vyvolává velké nebezpečí zjednodušení, jednostrannosti atd. Přesto jsou ale dějiny lidstva nemyslitelné bez vyzdvižení určitých cílů, bez představ o proměnách, k nimž společnost směřuje.

Možnosti, jež v sobě skrývá proces auto-

³³ K. Marx, *Kapitál*, III/2, Praha 1956, str. 368.

³⁴ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 438, 440.

matizování výroby, který je podle názoru odborníků „bez břehů“³⁵ otevírají před lidstvem novou éru. Táž technika, která v základě zrodila úzce specializovanou, monotonní, tvůrčí aktivity víceméně zba-venou práci, vytváří postupně předpokla- dy k její likvidaci. Stroje budou samy vy- rábět a člověk bude vyřazen z bezpro- středního zásahu do výrobního procesu. Člověk nebude opravovávat přírodu přímo svými rukama, ale bude ji zmáhat přede- vším svým „ratio“, ve sféře rozvoje myš- lení, vědy, techniky. Celá tisíciletí spotře- bováva většinu svého času a energie k to- mu, aby vydobyl na přírodě to základní, co potřebuje ke své lidské existenci – hmotné statky. Dnes se vytvářejí v tech- nice možnosti plného nahrazení lidské pra- covní síly strojem. Odvěky zápas člověka s přírodou se posune do kvalitativně nové roviny, ovšem jistě s sebou přinese také nové, dosud netušené rozpory.

Člověk, který je v přímé výrobě zastou- pen plně strojem, je uvolněn pro univer- zálnější činnost, jako je řízení a zajišťo- vání chodu automatizovaných továren. Pracovní síla se bude přesouvat stále více do sféry vědy a výzkumu (již dnes je v této sféře zaměstnáno více lidí než za celých předchozích 6000 let vývoje lidské společnosti dohromady) a zřejmě také do sféry „profesí“ spojených s „obsluhou“ rozšiřujícího se volného času a stoupající- cími nároky na vzdělanost, to vše za pod- míněk podstatně zkrácené pracovní doby.

Jako si technika vynutila ono zjedno- stranění člověka, vytváří postupně předpo- klady pro jeho překonávání. Romantická kritika zdůrazňovala jen jednu, a to ne- gativní stránku civilizačních procesů, spo- jených s rozvojem mechanizované tech- niky a kapitalismu – degradaci a rozklad individua. Dějinná dialektika je však tak- ová, že jediné rozporuplným rozvojem civilizace a materiálního pokroku (tedy se všemi negativními průvodními zjevy) lze vytvořit podmínky pro skutečné překonání těchto negativních stránek lidských dějin.

To je i cesta k vytvoření nové osobnosti rozvinutého a stále se rozvíjejícího indi- vidua, spojeného s tvořivou lidskou čin- ností. Její podobu lze dnes vymezit spíše negativně, tedy uvedením těch stránek, jež ji nebudou vlastní (jako je úzká spe- cializovanost, monotonnost, myšlenková nenáročnost atd.), než pozitivně. I srovnání s intelektuální prací některých skupin v dnešní společnosti – jak to činí Seluc- ký,³⁶ zdá se příliš omezující. Ve světě dnešní dělby práce neexistuje žádná pro- fese, která by se mohla z důsledků této dělby práce vymanit.

To je i cesta ke zrušení tradičního proti- kladu práce a „nepráce“, kde práce vystu- puje především jako vyčerpávající mono- tonně únavná činnost, jež je v prvé řadě prostředkem obživy a jen v určité (větší či menší) míře i pozitivně člověka rozvíje- jícím utvářejícím prvkem. Proti ní stojí volný čas především jako sféra odpočinku po těžké, únavné práci, jako sféra rozptý- lení, zábavy, která eventuálně dává zapo- menout na těžký svět práce, a ovšem i prvků pozitivního, všestrannějšího roz- voje lidské osobnosti.

K této budoucnosti vede ovšem nesmírně dlouhá řada zprostředkujících článků. Kaž- dý stupeň jejich realizace nejen přibližuje budoucnost, ale zároveň ji ukáže v kon- krétnější, ale tím i složitější vnitřně roz- poruplné podobě. Vztah minulosti a bu- doucnosti nelze chápat (v této ani v žádné jiné otázce) jako metafyzické antinomie, kdy na jedné straně stojí dokonalé „zlo“ a na druhé dokonalé „dobro“. Pak by ne- bylo možné žádné zprostředkování. Pří- tomnost existuje jako zprostředkující člá- nek právě proto, že navazuje na určité stránky minulosti, proměňuje je, rozvíjí, a tím otevírá nové možnosti budoucího vývoji.

Dnešní svět stojí na prahu takových proměn v technice, které otevírají ony velké možnosti pro kvalitativní proměnu lidského rodu.

Mluvíme-li dnes o automatizaci, pak

³⁵ Bez břehů v tom smyslu, že, jak soudí např. anglický odborník Samuel Lilley, v oblasti průmys- lové výroby nelze stanovit do budoucna jakoukoliv hranici, za níž by existovaly neautomatizovatelné procesy. Lilley rozvíjí úvahu o možnosti nahradit v budoucnosti zemědělské produkty výrobky chem. průmyslu (automatizovaného). Automatizace proniká již dnes i za hranice přímé výroby, zatím do sféry jednoduchých kancelářských prací.

³⁶ „Vědci, umělci a jiných pracovníků, kteří se už dnes mohou plně věnovat tvůrčí práci, je dosud ještě málo... člověk pracující dejme tomu u běží- cího pásu nemůže tvrdit, že jeho volný a pracovní čas jsou v souladu, neboť ve skutečnosti jsou v protikladu. Zatímco u umělce, vědce nebo stá- níka obojí splývá (jejich pracovní činnost je sou- časně jejich zálibou, zábavou, koníčkem), u vět- šiny společnosti dosud ne.“ R. Selucký, *Ekonomika, morálka a život*, Praha 1963, str. 50–51.

vždy je třeba připomenout, že automatizace je i v technicky nejrozvinutějších zemích v počátcích, že tedy problémy, které dnes přináší, jsou problémy *počátečního* stadia, modifikované nadto situací rozděleného světa.

V západní literatuře existují velmi protichůdná mínění o hodnotách, které proces automatizace přináší. Ještě v roce 1957 na čtvrtém zasedání mezinárodní konference práce převládá jednoznačně optimismus v názorech na důsledky rozvoje automatizace pro růst kvalifikace dělnické třídy, který se ozývá i v projevu sekretáře této organizace: „Věříme, že se dočkáme dne, kdy si všichni pracující doplní svou odbornost a rozvinou svoji osobnost. Můžeme počítat s růstem poptávky po pracujících, kteří mají vypěstovaný smysl pro odpovědnost a jsou schopni přizpůsobit se mnohým úkolům...“³⁷

Západoněmecký časopis „Der Spiegel“ uvádí v rozsáhlé stati o automatizaci z r. 1964 velmi pesimistický názor amerického odborníka Ben B. Selingmana: „Dnes již nepanuje dřívější optimismus, že totiž více strojů zvýší zaměstnanost na jiném místě, nebo že automatizace zvyšuje kvalifikaci dělníků... Ukazuje se spíše, že nová technika přináší pro velkou masu dělníků snížení kvalifikace a odhazuje je na smetišť... jen úzké vrstvě dělníků otevírá automatizace skutečné šance vzestupu v povolání...“³⁸

I některé poslední sovětské průzkumy automatizovaných provozů ukazují, že ani v podmínkách socialismu není vliv automatizace na proměny v kvalifikační struktuře jednoznačný.

Na jedné straně přináší automatizace integraci profesí (např. ve zkoumaném závodě léčebné techniky vznikly v jednom provozu místo původních 45 povolání *dvě*, „s rozšířeným profesionálním profilem“), růst kvalifikace, zvýšenou účast ve zlepšovatelem hnutí. Dosavadní automatizace však nevylučuje i nekvalifikovanou práci. „Mezi pracovníky na automatech jsou i ženy s nevysokým vzděláním, s malou profesionální přípravou, vykonávající jed-

noduché funkce při pozorování, regulaci, podávání materiálů a skládání hotové produkce. To bylo zjištěno v Górkém. V Leningradě se ještě více ukázalo, že při automatizaci za současného stavu jejího uplatňování u značné části osazenstva klesá význam kvality práce.“³⁹

V žádném případě pro dnešní stadium automatizace, kdy převládá automatizace dílčí, neplatí jednoduchá závislost: automatizace = rozvoj a zvýšení kvalifikace.

Teprve při úplnější automatizaci, zdá se, vystupuje nový výrazný jev — strukturální proměna ve skladbě profesí v podniku. Ubývá produktivních dělníků pracujících v bezprostřední výrobě a přibývá personálu v údržbě, opravě, ve správě a zejména — inženýrsko-technických kádrů.

Pozoruhodný obraz skýtá např. automatizovaná rafinerie nafty ESSO ve Fawley (V. Británie), kde pracuje: výrobních dělníků ... 6 v každé směně

údržbářů a opravářů	800
inženýrsko-technických kádrů	1500
správních personálů	700 ⁴⁰

Zdrženlivost až skepticismus západních teoretiků v otázkách perspektiv vývoje a humanizace lidské práce je výrazem dvojnásobné determinace: hranicemi, v nichž funguje automatizace v kapitalismu, ale i vnitřní rozporností samého procesu automatizace.

Friedmann v jedné ze svých posledních statí, která zahrnuje již i analýzu některých stránek vlivu automatizace na lidskou práci, otevírá řadu závažných problémů. Tvrdí, že tak jako za Taylora i dnes je odloučeno myšlení a práce, jenže místo práce rukou vystupují do popředí úkoly non-manuální. Dělník je však i dnes oddělen od „thinking departement“ a není „placen, aby myslel“. Automatizace ani v USA, kde je nejrozšířenější, nezrušila tuto dichotomii, naopak podtrhla úlohu specialistů a jejich výběr.

Nadále zůstává striktní oddělení dvou sfér — sféry dělníka, jenž je výkonným činitelem, a sféry organizace, moci, rozhodování. Tato dichotomie je prý korelátém vědecké organizace práce a odstupňováním

³⁷ L'automation et les autres progrès de la technique. Leurs répercussions sociales. Genève 1957, str. 44.

³⁸ Der Spiegel, Automation in Deutschland, April 1964, str. 14, 43.

³⁹ Dragoslav Slejška, Základní problémy sovětských sociologických výzkumů na téma Technika práce, člověk, Filosofický časopis 1964/5, str. 732.

⁴⁰ Příklad citován z knihy dr. Eckeharda Sachse, Automatisierung und Arbeitskraft, Berlin 1959, str. 77.

odpovědnosti, podřízené vědecky zjištěným pravidlům.

To prý platí obecně pro všechny industriálně rozvinuté země, i pro socialistické, kde však Friedmann sám vidí, že „existují četná pouta mezi sférou výkonnou a organizační. Z tohoto hlediska je dichotomie (v socialistických zemích — B. F.) zřetelně méně akcentována.“⁴¹

V této situaci se pak dostává zvlášť výrazného ocenění *volnému času*, který bude zejména pro určitou část společnosti vždy hlavní sférou uspokojení. Proto je třeba mládež již ve škole připravovat nejen pro práci, ale i pro využití volného času. Feudální a aristokratická společnost pěstovala „člověka osvobozeného od práce“, kapitalistická společnost vychovává „člověka práce“. Dnes je nezbytné orientovat se i na výchovu „člověka po práci“, říká Friedmann.

Zdá se, že myšlenka „pedagogiky volného času“ je akceptována i jinými sociology. Adolfo Fernandez-Zoila uzavírá analýzu ankety o volném čase v pařížském kraji myšlenkou: „Náplň volného času ukazuje na nezbytnost vytvoření „une véritable pédagogie du loisir.“⁴²

Toto řešení je *skutečně* natolik, nakolik vůbec může výchova změnit společensky determinovaného člověka, a iluzorní natolik, nakolik se přeceňují možnosti výchovy samé.

Výchovný vliv rodiny a školy, směřující již od nejútlejšího věku také k formování určitých zájmů, zálib, životního stylu, utváří významně lidskou osobnost a poznamenává ji na celý život. Zejména v této rovině lze požadavek učit lidi pozitivně využívat rozšiřující se sféru volného času akceptovat jako plně oprávněný.

Ovšem tam, kde „pedagogika volného času“ má být jakousi hrází proti negativním vlivům odcizené práce na způsob života ve volném čase, tam jsou naděje kladené do „výchovy pro volný čas“ velikým

otazníkem. Totéž platí pro socialismus. I zde moc výchovy má své hranice a v žádném případě nemůže dokázat nemožné, nemůže proměnit nezměnnou práci „v první lidskou potřebu“, nemůže změnit v optimálním směru strukturu života ve volném čase.

N. P. Kostin ve stati *O volném čase za komunismu* říká: „Problém volného času je již v současné době jedním z důležitých praktických problémů. Je nerozlučně spojen s výchovnou prací komunistické strany, odborů, Komsomolu. Je třeba pracujícím, a zejména rostoucímu pokolení doporučit nejrozmanitější formy využití volného času... Tam, kde se přenechává pole živelnosti, mohou vzniknout různé nepřijemnosti.“

Někteří mladí lidé využívají nesprávně volného času a vidí „smysl života“ v tanci, v návštěvách zábavních podniků, v pitkách. Odtud je již krok ke zločinu... Náš postup ke komunismu však vyžaduje, aby všichni sovětské lidé bez výjimky vychovali v sobě vysoké mravní zásady.“⁴³

Kostin — obdobně jako Friedmann — i když jistě ve zcela jiných souvislostech, očekává od výchovy více, než může učinit. Zdá se, že všude tam, kde společnost nedovede v dané situaci řešit určité problémy reálně (nebo je schopna je řešit pouze zčásti), to znamená především vytvářet podmínky pro jejich řešení v materiální sféře, vkládá příliš mnoho nadějí do morálky, výchovy.⁴⁴

Postup ke komunismu vyžaduje vysokých mravních hodnot u lidí, a nejen vyžaduje, nýbrž postupně je i vytváří. Základem tohoto procesu musí být ale proměny v samé materiální sféře, spojené především s maximálním rozvojem moderní techniky, jinak nelze ideje komunismu uvést v život — „bez techniky by nebylo *moderních lidských otázek*. Zbývá nyní dodat: tím méně jejich — *lidského řešení*.“⁴⁵

⁴¹ G. Friedmann, *Tendances d'aujourd'hui perspectives de demain* (závěrečná kapitola *Traité de sociologie du travail*, II. díl, Paris 1961, str. 371).

⁴² A. F. Zoila, *stat* v *Démocratie nouvelle*, 4/1964.

⁴³ N. P. Kostin, *O volném čase za komunismu*, *stat* otištěná v brožůře *Když skončí pracovní den*, Praha 1961, str. 68.

⁴⁴ Z této situace se mohou vyvinout zcela nové konflikty. Mládež vyrůstá dnes v naší společnosti v atmosféře nabitě problémy moderní techniky, nových zajímavých profesí, představ o tom, že je určena právě pro takovou zajímavou kvalifikovanou práci. Tento svět moderní techniky je realitou

jen do určité míry (vždyť např. v celém průmyslu CSSR se r. 1960 používalo ještě 43,9 % ruční práce), do určité míry je vizi, přáním, jež postupně společnost může přeměnit v realitu. Najednou je však mladý člověk zjišťující v tomto poloreálném a poloiluzorním světě postaven před nutnost vyvolit si životní povolání zcela *klasické podoby*, profese, kterou potřebuje právě stará technika, profese časť spojenou s ruční prací, fyzickou dřinou, kvalifikační nenáročností. Nechuť k určitým povoláním pramení právě z tohoto konfliktu.

⁴⁵ Radovan Richta, *Člověk a technika v revoluci našich dnů*, str. 71.

To neznamená, že propadáme nějakému „opojení z techniky“, či příliš optimistické víře v možnosti vytvářené rozvojem techniky.

Rozvoj techniky vytváří určité *předpoklady*, je tedy *conditio sine qua non*. Ovšem realizace těchto předpokladů není závislá jen na samovývoji techniky, ale především na *společenských poměrech*. Vždyť v zrcadle západní literatury vidíme, k jakým důsledkům vede rozvoj techniky v dnešních vyspělých kapitalistických průmyslových zemích. Masová produkce zboží, zkracování pracovní doby, poměrně vysoká životní úroveň. Avšak zároveň na této bázi životní úrovně mas, jež je nesrovnatelná se situací, v níž Marx a Engels prováděli své analýzy společnosti, reprodukuje se v nové podobě všechny základní rozpory kapitalismu, což konstatují sami západní sociologové a filosofové. Aniž chceme bagatelizovat nesporné hodnoty (což by bylo tím směšnější, že mnoha z nich musíme teprve dosáhnout), které přináší dnešní kapitalistická společnost pro řadového člověka, jako je zkrácení pracovní doby, možnost opatření si řady věcí a potřeb, jež

ulehčují a zpřijemňují každodenní život, kapitalismus ani v této své nejúspěšnější podobě není schopen překročit hranice odcizení, pronikajícího celý život člověka — v práci i ve volném čase. Člověk-konzument, zvnějška řízený člověk, člověk-pasivní divák, to jsou jen různé teoretické varianty vypovídající o této skutečnosti.

Dnes je však jasné, že ani sama *technika o sobě*, jak dokazuje situace ve vyspělých kapitalistických zemích, tak ani pouhá proměna ve sféře společenských vztahů nevytváří dostatečné podmínky pro radikální proměny lidské práce, volného času, a tím i člověka samého. Teprve *spojení obojího, moderní automatizované techniky se socialismem*, může přinést žádoucí atmosféru pro proměny tohoto druhu.

Tato sféra je tedy zkušebním kamenem socialismu, zde musí postupně prokázat svou historickou nadřaděnost. Heslo „dohnat a předejít“ je třeba chápat nejen v kvantitativně srovnatelných ukazatelích. Součástí onoho „předejít“ jsou nespočetné kvalitativní proměny, pro něž socialismus naší doby otevírá prostor.